

Jože
Pogačnik

Nastanek in razvoj Vukove kulturološke zamisli

Letošnje leto je bilo z odločbo Zveznega izvršnega sveta razglašeno za leto Vuka Stefanovića Karadžića.¹ Zunanji povod za takšno odločitev je dvestoletnica njegovega rojstva (luč sveta je namreč zagledal v Tršiću 26. oktobra 1787); ta jubilej bodo delovno in slavnostno praznovali pri nas in v svetu. Izjemna pozornost, ki jo s tem današnji čas posveča Vuku, je utemeljena predvsem v njegovem delu in pomenu. Gre za človeka, ki je z idejnimi razsežnostmi svoje zamisli narodnega jezika in narodne kulture utemeljil sodobno (= novoveško) srbsko duhovnost. Večina uspehov in vsa protislovja, ki spremljajo srbsko duhovno življenje v zadnjih stopetdesetih letih, izvirajo iz idejnega in kulturološkega sestava, katerega osnove in razsežnosti je spočel Vuk.

Čeprav so se tudi v srbski kulturni in literarni zgodovini pojavljali kritični glasovi o nekaterih sestavinah Vukovega koncepta, je danes njegov pomen za novoveško srbsko kulturo upravičeno priznan in cenjen. S svojim delom je namreč bistveno vplival na oblikovanje srbskega naroda in njegove narodne zavesti v sodobnem pomenu besede; mesto med velikani srbskega duha mu je s tem za vedno zagotovljeno.

Povsem drugače je Vuk, če omenimo le skrajnosti, ocenjevan v hrvaški kulturni in politični zgodovini. Pomembni raziskovalci, med njimi J. Šidak in M. Gros, vidijo v Vuku izvajalca Karadordeve srbske nacionalno integracijske ideologije, začetnika v zanikovanju hrvaške nacije in krivca za nastanek pravaštva. Avtor, ki je poskušal dokazovati na primer Vukovo jugoslovanstvo (V. Novak), je bil razglašen za zagovornika unitarizma.

Problem Vuka torej ni enoumno jasen ali interpretativno enak. Nihanje njegovega duševnega profila med afirmacijo in negacijo naj bi bil razlog več, da jubilejno razpoloženje opusti slavnostne in patetične besede; namesto njih naj se uveljavi postavljanje pravih vprašanj in, kolikor je že mogoče, tudi njihovo objektivno vrednotenje. Vuk je zgodovinski pojav, ki ga je mogoče tako ali drugače zlorabljati. Namerne pomote in hotene zlorabe, ki jih je bilo tako s srbske kot s hrvaške strani dovolj, pa bo mogoče odstraniti samo s študijem gradiva; gradivu namreč nič ni mogoče ne odvzeti in nič ne dodati.

Tale prispevek želi na pot takšnega razčiščevanja, in sicer v smeri, ki jo je v svoji knjigi *Srpski narod i njegov jezik* (Beograd 1971) z enim stavkom začrtal P. Ivić. Ta njegov stavek (= ugotovitev) se glasi: »Znano je seveda, da Vuk ni samostojno zgradil svojih stališč o jeziku in pravopisu. Ta stališča mu je osebno sugeriral Jernej Kopitar . . . V Vukovi biografiji ni do srečanja s Kopitarjem ničesar, kar bi pričalo o kakršnem koli Vukovem zanimanju za takšna vprašanja, medtem ko se z druge strani veliko ve o prejšnjih,

¹ Avtor podaja izsledke svojih večletnih preučevanj načete problematike. O njej je večkrat pisal in še večkrat javno govoril. Za tole priložnost je napravljena povzemajoča sinteza, v kateri je bilo zaradi tipa časopisa mogoče opustiti strokovno aparaturo.

ne ravno posrečenih Kopitarjevih poskusih, da spodbudi druge Srbe za jezikovno in pravopisno reformo. Ve se, prav tako, za njegove pozitivne ocene vsega, kar se mu je zdelo, da je v tem pogledu kakšen napredek«. Obravnava te teme zahteva analitičen pregled vsaj treh problemskih celot, in sicer ustreznega Kopitarjevega koncepta, Vukove realizacije in zaradi slovenskega bralca odmeva med Slovenci. Preučevanje omenjenih vprašanj namreč, vsaj tako se zdi, lahko razreši mnoga nesoglasja, s katerimi je danes obremenjeno vrednotenje Vukovega pomena.

I. KOPITARJEVA JUŽNOSLOVANSKA KULTURNA POLITIKA

Pojem avstroslavizma je zlasti v delih čeških, slovaških in hrvaških zgodovinarjev podrobno razčlenjen, odprti pa so problemi njegovega vrednotenja. Prav tako različno je tolmačena, če je sploh upoštevana, tudi vloga J. Kopitarja v razvoju avstroslavistične koncepcije. Zato je edina pot, ki utegne privedi do realnega zastavljanja vprašanja, kronološko spremljanje ohranjene in avtentične zapuščine, ki nalaga in govori naslednjo logiko dejstev:

Eksplicitnih izjav o problemu avstroslavizma je v Kopitarjevem opisu izjemno malo. Med prvimi je omembe vredno neko mesto iz pisma Ž. Zoisu (23. in 24. januarja 1809), iz katerega izhaja, da je Avstrija *in medio Slavitatis*, zato ne bi smela zaostajati za ruskim Aleksandrom ali francoskim Napoleonom. Misel je izrazito kulturnopolitične narave. Njen izvir je v tekmovanju s tedanjo Rusijo in Napoleonovo Francijo ter v prevzemu stališča, da je Avstrija po številu prebivalcev slovanska država, katere naravna metropola je Dunaj. Premisa je izšla iz treh problemskih žarišč, ki so v prvi polovici XIX. stoletja delovala na južnoslovanskem področju.

Prvo žarišče izvira iz spremenjene in deklarativno često omenjane politične usmeritve. Vladarja Jožef II. in Franc I. sta odkrila, da avstrijska država po večini prebivalcev sploh ni nemška. Kopitar kot anekdoto navaja vprašanje Jožefa II., ki ga je ta monarh naslovil na svoje ministre, z njim pa je postavil alternativo o uvedbi slovanskega ali nemškega jezika za javno rabo. Za Franca I. omenja, da se zanima za »ilirske« narode, ki še niso dosegli takšne ravni kulture, kakršno bi glede na svoje sposobnosti lahko dosegli. Za omenjene »številčno močne in iz mnogih razlogov zanimive« narode bi veljalo gojiti posebno pozornost, katere poglobljena namera je ravno kulturni dvig. Na tem mestu niso toliko pomembne pobude in rezultati duhovne klime, ki je nastala s tem, pomembno pa je, da je bilo problematizirano vprašanje in da je prišlo do nekaterih pobud, ki so imele velik pomen za nadaljnji razvoj posameznih slovanskih narodov.

Drugo žarišče je izviralo iz dejavnika slovanske številčne moči. Kopitar je to etnično skupino cenil na kakšnih 50 milijonov, geografsko razprostranjenost pa je postavil »od Jadrana do Donave, od Kolpe pa skoraj do zidov Dunaja«. Vedel je tudi za nekdanji teritorij, ki je bil mnogo večji in je segal »celo do Bavarske in v Tirolsko«. Trenutek sedanjosti se je torej mešal z elementom zgodovinskega izročila, kar v času, ko delujejo ideje naravnega in zgodovinskega prava, ni bila nepomembna zadeva. Kopitar sicer načeloma še verjame, da lahko pride do individualizacije južnih Slovanov v državno-pravni skupnosti, ki se imenuje Avstrija, čeprav ima tudi ta premisa že neke posebne odtente. Ko govori o »Avstriji iznad vsega« (»Öster-

reich über alles«), uporablja to sintagmo kot pojem za najbolj kultivirano slovansko državo, iz tega pa izvaja ustrezne akcije, o katerih pravi v latinščini: »Ceterum quidquid scribemus, te iudice animo proposito scribemus, ut sit modeste & sanamente dictum.«² V tej luči sprejema potrebo za bilingvizmom (nemščina – slovanski jeziki), vendar še ne vidi v nemškem jeziku nikakršnih nacionalnih motivov, marveč zgolj sredstvo, ki je v interesu enotnosti monarhije, še bolj pa instrument kulturnega napredka. Obstoje Avstrije je političen *modus existendi*; ideja monarhije je ideja celote, katera samogibno vključuje tudi idejo delov, iz katerih je sestavljena celota. Poudarjanje ideje o obstoju delov se veže s premiso o kulturnem dvigu, ki ga je mogoče uresničiti samo v materinščini. Za ta proces je Kopitarju najbolj pomemben pojem zgodovine, ki da je uresničevanje svobode; svoboda mu je moralen vzor in človekova naravna pravica, ki naj bi se udeležila v konkretnih družbeno-političnih okoliščinah. Njegov odpor zoper silo in nasilje je v bistvu razsvetljenski, vendar organičnost razvoja, ki jo predpostavlja vsemu drugemu, že prebija meje XVIII. stoletja. Ko govori o času, v katerem bi se lahko zgodilo tisto, kar danes še ne obstaja, ne misli samo na »kulturni nacionalizem«, temveč opozarja na povsem konkretne družbene razmere. O tem eksplicitno govori v oceni *Slavina*, ko razčlenjuje vzroke za kulturno zaostalost (konkretno navaja tlačanstvo, tuje oblastnike, razdrobljenost in odtujenost posameznih slovanskih etniških skupin), vprašanje pa tematizira tudi v razmišljanju o pomanjkanju slovanske narodne inteligence in meščanske kulture; za to vidi razlog v dejstvu, da so bili meščani in fevdalni gospodarji večidel tujci. Ne glede na vse to Kopitar meni, da je »Avstrija v osnovi prav toliko slovanska moč kot Rusija, iz tega pa izhaja, da ima enako velike interese za razvijanje kulture svojih Slovanov«. To pa naj bi bila hkrati tudi pot, ki bi privedla slovanske prebivalce do tega, da postanejo »respektabilna množica« (»eine respectable Masse«).

Tretje kompleksno žarišče je sintetična projekcija organizacijsko-institucionalnih mer, ki naj bi rabile za uspešno uresničevanje kulturnozgodovinske in socialnopolitične vloge južnih Slovanov. Na tem področju je bil Kopitar zelo ekspliciten in pragmatičen, kar govori o njegovi veliki privrženosti stvari in o realističnem gledanju na dejanske mogočnosti. Kulturnopolitična situacija je od Kopitarja zahtevala, da intenzivno premišlja o praktičnih merah, s katerimi bi se južni Slovani lahko pripravili za načrtovane akcije. Medsebojne geografske in politične meje bi mogle biti prevladane samo z vzpostavitvijo kulturne identitete, tu pa je bilo neobhodno srečanje z jezikom etnične skupine, ki je pglavitni instrument v formiranju katerekoli narodne kulture (Kopitar pravi, da samo materinščina, uporabljena v dobrih literarnih delih, lahko kultivira narod). Iz takih razlogov je iniciral in spremljal napore za organizacijo kateder slovanskih jezikov, ki naj bi jih ustanovili v vseh pomembnejših jezikovnih središčih (za slovenščino sta bili po modelu katedre za češki jezik na Dunaju ustanovljeni katedri v Gradcu in v Ljubljani). Osrednje mesto slavističnih raziskav pa je videl na Dunaju: »Tu je zbirališče Slovanov z juga in severa, z zahoda in vzhoda!« Najprej je predvidel ustanovitev slovanske tiskarne, a intenzivno je delal za pripravo katedre stare cerkvene slovanščine, katero je že 1810. leta utemeljeval z znanstvenimi in političnimi vzroki. Avstrija naj bi imela, to pa je bistvena

² Sicr pa, karkoli bi pisali, svetujem, da pišemo iz urejenega duha, da bi bilo izrečeno z mero in z razumom.

avstroslavistična premisa, dolžnost, da ideja ne pride v roke Rusom; to pomeni, da je koncepcija o dunajski katedri *linguae slavicae antiquissimae communis et ecclesiasticae* hkrati kulturnega, znanstvenega in političnega pomena. Enako manifestativna je bila ideja o osrednji znanstveni akademiji, ki naj bi predstavljala središče že obstoječih ustreznih institucij in naj bi ustvarila pogoje za odprtje svojih podružnic v vseh pomembnejših kulturnih središčih monarhije.

Za tako organizacijsko obliko slavističnega dela so potrebne predvsem dobre knjižnice in publikacijske možnosti. V tem pogledu je Kopitar želel, da prevzame pobudo dunajska Nacionalna knjižnica, v kateri je sam delal in v kateri je pred smrtjo opravljal tudi direktorsko dolžnost. Znana so njegova potovanja v Italijo, Francijo in Anglijo, na katerih je po dolžnosti ali iz osebnega zanimanja iskal *slavica*; v tem kontekstu pa je omembe vreden predvsem njegov bibliotekarski načrt, ki ga je 28. marca 1827 oddal kancelerju Metternichu, vseboval pa je predlog za prevzem rokopisov in knjig iz grških samostanov na Atosu. Spremno pismo, ki je bilo napisano 7. aprila istega leta, priča o Kopitarjevi taktični sposobnosti, ki izkorišča rusofobijo in željo za avtrijskim političnim centralizmom, da bi dosegel svoje slovanske (in slavistične) cilje. E. Winter je ta tekst upravičeno označil kot »temeljni dokument avstroslavizma«.

Da bi Kopitar okreplil komunikacijo med tvorci kulturne politike in slovanskimi etničnimi skupinami, je forsiral nastajanje časnikov, ki da so »najbolj vplivni za razsvetljevanje celote kakšnega naroda in prav zato predmet skrbne pozornosti upravne prakse pri bistrovidni oblasti«. Znani so njegovi afirmativni članki o *Slavinu*, *Slovanki*, grškem *Merkurju* in *Novinah serbskih*; vidna pa je tudi njegova vloga med pripravo ukrajinskega tednika, ki sicer ni obrodila sadu, je pa kot pobuda nadvse značilna za celotno Kopitarjevo dejavnost. Prav tako je ugotovljeno, da je njegov programski sestavek *Blick auf die slavischen Mundarten, ihre Literatur und die Hilfsmittel sie zu studieren* v celoti objavljen tako v *Novinah serbskih* (1815) kot v češkem uradnem listu (1813), kjer je ob nemškem izvorniku začenjal in usmerjal procese, ki sodijo v bistvo slovanskega kulturnopolitičnega preroda v prvi polovici XIX. stoletja. Kopitarjeva načela so se tako s teoretične ravni spuščala v areno življenja in preverjala v družbeni praksi.

Za duhovno fiziognomijo Kopitarjeve osebnosti je pomembno, da pri svoji avstroslavistični koncepciji naravnost vztraja pri genezi posameznih sestavin, ki jih je v svoja razmišljanja prevzel iz tradicije. Tako mimogrede omenja B. Hacqueta, za obravnavano témo pa je značilna idejna zveza, ki druží Kopitarja z A. T. Linhartom. Prvi slovenski dramatik in utemeljitelj modernega zgodovinarstva ima namreč v svojem delu *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* razčlemba posledic, do katerih je *de facto* prišlo v avstrijski državi, ko je postalo jasno, da ta v večini sploh ni nemška. V rokopisnem predgovoru za drugo knjigo (rokopis se deloma razločuje od tiskanega besedila) je namreč naslednji Linhartov pasus: »Premalo so pa bili, kakor mislim, pozorni na to, da so med narodi avstrijske monarhije Slovani po številu in moči najmočnejši; da bi se morala Avstrija, če bi bila v vedi o državi navada imenovati vrsto zedinjenih sil, na katerih sloni veličina tiste države, po največji homogeni sili prav tako imenovati slovanska država kakor Rusija. Da se prepričamo o tem, je treba le potovati s pogledom od Jadranskega morja prek Notranje Avstrije, Ogrske, priključenih kraljestev – s pogledom

na stran proti vzhodu – prek Galicije in Lodomerije, prek Šlezije, Moravske, Češke, preštetih nato milijone Slovanov in presoditi, kaj so za Avstrijo in kaj morejo biti! Velika ideja, vredna filozofa na prestolu, pridržana Leopoldu II., ki je v prvem letu svoje modre vlade tehtal vrednost svojih narodov. Zborovanje ilirskega naroda v Temešvaru in na novo ustanovljena ilirska dvorna pisarna na Dunaju bodo ostali značilna epoha v slovanski zgodovini. V tem pogledu bi morala imeti popolna zgodovina avstrijskih Slovanov odločno tudi pomen za avstrijskega državnika. Jaz hočem s svojim Poskusom vršiti predhodna dela za tistega učenjaka, ki jo bo nekoč podal«.

Linhart je kot izrazita politična osebnost opazoval preusmerjanje avstrijske politike v jugovzhodni Evropi. Leta 1770. je na primer Voltaire pisal: »Srbija obrača roke k mlademu vladarju iz družine Romanov in ga prosi: osvobodi me izpod turškega suženjstva«. Le dvajset let kasneje pa je D. Obradović že spremenil adresata: »Naj živi Jožef II. – Srbije dragi gospodar«. Obe izjavi pričata o nasprotjih, ki so označevala balkanski prostor tudi v Kopitarjevem času: konflikt med Avstrijo in Rusijo okrog interesnih območij. Avstrija je pokazala zanimanje za Balkanski polotok že sredi XVIII. stoletja (1745. leta), ko je osnovala Ilirsko dvorsko deputacijo z nalogo, da se ukvarja s cerkvenimi in kulturnimi problemi na novem interesnem področju. Ta deputacija je prenehala delati v decembru 1778, toda cesar Leopold II. je že 20. februarja 1791 formiral Ilirski dvorni urad, ki je imel popolnoma praktične naloge (na primer pripravo »ilirskega« slovarja). Njegovo kratko življenje (do sredine leta 1792) ni obrodilo sadov, vendar poskus odkriva tedanje avstrijske kulturnopolitične težnje v jugovzhodni Evropi. V skladu s tem se je širilo predvsem zanimanje za slovanstvo, povečevale pa so se tudi možnosti slavističnega študija. Obласти so odprle zeleno luč najprej za češki jezik (od 1752), v začetku XIX. stoletja pa je po veliki Kopitarjevi zaslugi prišla na vrsto tudi slovenščina. Med ljudmi, ki so bili politično odgovorni in kulturno osveščeni, je začela dozorevati misel o obdonavski prestolnici kot naravnem središču južnih in zahodnih Slovanov ter o avstrijskih upravnih dolžnostih, ki naj bi pomagale, da se osrednja tendenca zgodovinskega trenutka uresniči. Srečna okolnost je bila, da so imele avstrijske oblasti v tem usodnem trenutku osebnost Kopitarjevega kova; v njej so se objektivne možnosti skladno združile s subjektivnimi hotenji.

Omemba Linharta opozarja na širši kulturnopolitični koncept, ki ga v slovanski zgodovini predstavlja Zoisov krog. Baron Ž. Zois je namreč v pismu A. Erbergu (14. aprila 1810) vzpostavil kontinuiteto med svojim tridesetletnim slavističnim ljubiteljstvom in Kopitarjevimi delovnimi nalogami na Dunaju. Poslal ga je, kakor pravi, iz praktičnih razlogov na študij prava, njegova prava dejavnost pa naj bi bila predvsem študij slavistike v biblioteki, to pa z namero, da »najbolj kultivirani slovanski državi napravi dobre usluge in nasploh dela čast slavizmu«. Stavek je nedvomno avstroslavistično usmerjen, vsebuje pa tudi jasno orientacijo v slavistični program. Dejstvo, ki izhaja iz tega, vsebuje spoznanje, da je pobuda za Kopitarjevo slavistično koncepcijo nastala v okviru Avstrije, kar je mogoče reči tudi za zgodovinsko premiso o karantanizmu (filološki teoriji o panonskem izviru starocerkvenoslovanskega jezika); vse to pa je izšlo iz omenjenega razsvetljskega kroga, ki je, kakor je znano, razvil slovenski minimalni in maksimalni delovni program.

V tem krogu je bil že od začetka avtoriteta slavist J. Dobrovský *Über*

die Ergebenheit und Anhänglichkeit der slavischen Völker an das Erzhaus Österreich. Avtor je v navzočnosti Leopolda II. obsodil politiko germanizacije in – v obrambi češčine – poudaril možnost »prave politike«, ki jo je videl v rabi več in različnih jezikov. Dobrovský je v svojem predavanju aktualiziral staro pojmovanje, po katerem so življenjski interesi tisti, ki slovenske narode v habsburški monarhiji silijo, da sprejmejo misel o obstoju Avstrije kot svojem domu. V tem pogledu je obstajala že daljša tradicija, ki sega v začetek XVIII. stoletja (od Ritterja-Vitezovića, Pešine iz Čechoroda, od Bela do Heyrenbacha, Durycha in do A. Fr. Kollára); ta tradicija je bila ali humanistično baročnega tipa (s pomembno katoliško tendenco) ali tradicionalno lojalna in dinastična, vendar modificirana glede na slovansko prebivalstvo v monarhiji.

V literaturi se je doslej pojavljala misel o Kopitarjevi zvezi s prvim, humanistično-baročnim tipom, to pa je ob upoštevanju virov in glede na njegov svetovni nazor danes videti absurdno in tendenciozno. Kopitarja je mogoče povezovati edino z drugim, lojalno dinastičnim tipom avstroslavistične tradicije, ki je bila značilna ne samo za Slovence, temveč predvsem za Čeha in Hrvate. V njegovi oceni ankete, ki naj bi odgovorila na vprašanje o uvedbi madžarskega jezika v javno rabo (1816), so izjave, ki pričajo o izraziti antimadžarski usmerjenosti in o siloviti privrženosti stvari južnih Slovanov; tu je ob apologiji svobode, ki se ji približujemo z evolucijo, tudi dokaz, da je avtorjevo dinastično čustvo sicer v okviru avstrijskega patriotizma, ne izključuje pa narodne zavesti. V tem elaboratu je očitno, da Kopitar verjame v možnost, da bi se razširila monarhistična suverenost nad več narodov, a da pri tem ostaja narodna suverenost integralna. Mnogojezičkovno cesarstvo po njem lahko preživi tudi v novih zgodovinskih dogodkih, če demonstrira blagotvorno delovanje osrednje avtoritete, ki priznava kulturno različnost slovenskih etničnih skupin. Za takšno premiso je bilo mogoče najti podlago predvsem med Čehi in Hrvati, pa celo v filozofiji B. Bolzana, čigar miselni privrženec je bil tudi Kopitar. Češko pozicijo je formuliral v omenjenem govoru Dobrovský, za Hrvate pa sta dovolj omembe vredni *Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae, quoad in(tro)ducendam Hungaricam linguam* (1790) in politična brošura J. Draškovića, ki je bila kot program narodnega gibanja objavljena 1832. leta pod naslovom *Disertacija*. V obeh tekstih je bila ponavljana trditev o prostorski premoči »slovanskega« jezika nad madžarskim, hkrati pa je bila izražena tudi želja za ustanovitvijo politično samostojne Velike Ilirije v sklopu habsburške monarhije in v tesni politični zvezi z Ogrsko. Bolzanova filozofija pa je predvidevala med drugim, in sicer po češkem zgledu, združevanje narodov na podlagi jezikovne enakopravnosti. Ozračje, v katerem je nastal Kopitarjev avstro-slavistični koncept, je bilo torej zelo ugodno tudi za prehod teorije v neposredno zgodovinsko prakso.

Kopitar je po začetnem stadiju slavistične znanosti tematiziral slovanstvo kot ontološki in zgodovinski problem. Njegovi predhodniki so že naznačili obrise vednosti o Rusih, Poljakih in Čehih, zato se je on intenzivneje lahko osredotočil samo na južne Slovane. Južnoslovanski prostor je razčlenil etično, jezikovno in kulturno ter je s tem uvedel ta del Evrope v njegovi resnični podobi v evidenco takratne intelektualne zavesti. Pred njim so obstajale tako imenovane apologije etničnih enot in njihovih idiomov, ki so vse izhajale iz prerodnih tendenc. Takšne apologije so s svojim čustvenim tonom prihajale do src sodobnikov in so pogojevale nastanek, kakor bi

dejali danes, jezikovno-literarnih skupin. Kopitar je napravil korak dalje: bilo mu je manj do hvale jezika, ker je želel predstaviti Slovane kot enoto, ki zgodovinsko obstaja in želi, da doseže svoj prostor pod soncem. Njegova apologija južnoslovanskih jezikov ni bila več utemeljena v dosti motnih izraznih oblikah (nasproti germanskim in romanskim jezikom ter do grščine); utemeljevala se je v številčnosti, to pa je pomenilo na fizični in politični moči. Argument žive moči živih narodov, kar je bil nov poudarek v kulturnopolitični genezi narodov jugovzhodne Evrope, je rabil kot opravičilo za zahtevo, da avstrijska država ob določenem političnem jamstvu ustvari tem narodom možnost, v katerih bi se uresničevala tudi njihova kulturna identiteta. Ko Kopitar v poročilu avstrijskim oblastem (februarja 1822) ugotavlja, da je dalo Vukovo delo Srbom in Hrvatom »domovinsko središče«, pri tem ni dvomiti, da gre beseda predvsem o priznanju političnih pravic do razmer, v katerih se bo lahko izrazila neponovljiva etnična identiteta in se ustvarila ustrezna zgodovinska kontinuiteta v geografskem prostoru jugovzhodne Evrope.

Kopitar je iz želje, da prodre v areno sodobnosti, postavil tudi vprašanje zgodovine. S svojim poudarjanjem latinskega (zahodnega) izvira cirilmetodijskega poslanstva, s premiso o karantansko-panonskem izvoru stare cerkvene slovanščine in z ugotavljanjem jezikovnih jeder, ki v bistvenem ustrezajo današnji lingvistični situaciji, je vzpostavil dialektično enotnost med sodobnostjo in preteklostjo, s tem pa je postavil določene podlage za pojav zavesti o zgodovinskem izročilu.

Napoleonova dejavnost je na evropskem območju značilna za XVIII. stoletje, iz občutka etnične različnosti pa se je kar brž razvila tudi moralna zahteva, oboje pa je postalo izhodišče narodnostnih gibanj. Ta dimenzija je močno okrepila razvoj slovanskih etničnih skupin, zato so naglo krenile v smer vsaka svoje narodne individualizacije. Kopitar je s svojo filozofijo zgodovine, v kateri je po grškem vzoru vsaka še tako majhna etnična skupina lahko tekmovala za najvišjo nagrado v kulturi, zbudil ustvarjalni polet, ki je bil odločen zlasti za male narode. Rezultati, do katerih so ti prišli v kasnejši zgodovini, so bili kdaj pa kdaj diametralno različni od avtorjevih namenov, vseeno pa ostaja dejstvo, da je Kopitar vrgel kamen, ki je na površini in v globini povzročil koncentrične kroge; to pomeni, da mu gre vloga pobudnika.

Kopitarjeva vera je napredek in prepričanje, da ima del pomen za celoto, sta imeli veliko vlogo pri številčno manjših slovanskih etničnih skupinah. Ob pomoči I. Kristijanovića je želel, da ohrani kajkavsko jezikovno-kulturno skupnost. Za ta njegov kulturološki vidik so bili bistveni trije elementi, o katerih je razpravljal v svoji korespondenci. V pismu I. Kristijanoviću (11. septembra 1838) je kulturo povezal z materinščino (»vsakdo se lahko kultivira samo v materinem jeziku«), starogrški model mu je rabil kot očiten zgled za misel, da v stvareh duha ne odloča večina ali moč, temveč samo človeška in kulturna vrednost kakega dejanja. Že 1809. leta, ko je objavil slovnico, je pred Zoisom razvil še drugi dve sestavini svoje kulturološke koncepcije. Po njem so Slovani v posebno srečnem položaju zato, ker so njihove književnosti šele na začetku (»detinstvo naše književnosti«). Taka stopnja dovoljuje organsko usmerjanje kulturnega razvoja, ki ga udeleženci spremljajo pri izviru; zato je odgovornost tistih, ki naj bi se ukvarjali s kulturnim planiranjem, toliko večja (pismo z dne 18. oktobra 1809). Omenjene tri sestavine, ki v Kopitarjevem duhovnem

obzorju determinirajo pojem kulture (etnični idiom, ničelna stopnja in organski razvoj), so imele v prvi polovici XIX. stoletja, ko so nastale in delovale, izredno zgodovinsko težo ter velik politični pomen.

Kopitarjevo razumevanje zgodovinskega trenutka je bilo torej popolnoma novoveško; izviral je iz kategorije svobode, ki je postala moralni vzor in naravna pravica. Ta kategorija je začela bolj učinkovito delovati, ko so jo slovanski narodi sprejeli za svojo zgodovinsko usmeritev in za podlago posameznih ter družbenih subjektov. Ko je bilo pojmovanje svobode kot osnovni pogoj zgodovinske samobitnosti preneseno iz kroga razsvetljenih izobražencev v družbene skupine meščanstva in kmetov, to je sociološki vidik vprašanja, ki je pri raznih narodih različen, so slovanske etnične skupine iz tako imenovanih literarnih narodov začele preraščati v narode, ki so duhovni in zgodovinski pojem. Njihova oblika od tega trenutka naprej ni nič drugega kakor izvorna celota posameznikov ter skupin, ki so povezani s skupnim izvirom, z istim zgodovinskim spominom, s tradicijo in stilom življenja. Proces te vrste so podpirali mnogi dejavniki: vladarji restavracije, ki so, kot pravi ustanovna listina svete zveze, »delegirani po božji previdnosti«, da upravljajo z narodi, ki so »veje iste družine« (*les branches d'une même famille*), ali Metternich, ki je hotel centralizirati državni upravi dati vodstvo, katero bi bilo manj centralizirano, in je v želji, da bi učvrstil cesarstvo, *de facto* pripravljaval federalizem. Oživljanje pokrajinskih avtonomij je šlo na roko narodnim težnjam, ki so jih oblasti zapažale, vendar v tem času še ne morejo spoznati njihovega celostnega pomena, ker menijo, da je Avstrija lahko kljub administrativni različnosti enotna država. V boju za načelo legitimnosti, ki je bilo razvito v XVIII. stoletju in *per definitionem* odvisno od jezikovne enotnosti naroda, so vedeli, da morajo nasprotovati poliglotskemu cesarstvu, hkrati pa so bili toliko pametni, da niso dvignili narodnega samomora na raven, ki naj bi postala načelo njihove politike.

Kopitarjev delež v opisanih procesih je temeljit in velik. Ko je načrtoval poti za kulturno afirmacijo Slovanov, je bistro ocenil dane možnosti in v skladu s tem razvijal ustrezne koncepte. V tem pogledu je njegov genij prav toliko ustvarjalen kot operativen; tudi zanj bi se mogla uporabiti označba Metternichovega biografa Fr. Gentza – *calculateur par excellence*; to z drugimi besedami pomeni, da gre za človeka močnih strasti in hrabrih podvigov, v katerih pa se razkriva velik, umirjen, hladen in ravnodušen talent. Zgodovinarji se vsekakor motijo, ko Kopitarju pri vprašanju avstroslavizma priznavajo malo ali mu celo vse odvezajo. S tem da avstroslavizem kot sistematično razvito politično doktrino datirajo šele z grofom L. Thunom (glede na sestavek *Über den gegenwärtigen Zustand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung* iz 1842. leta), zamenjujejo posledico z vzrokom. Thunove premise o naglem porastu narodne zavesti, ki neobhodno mora razbiti slehernó državo, sestavljeno iz različnih narodov, prepričanje, da je zaščita pred ekspanzijo močnejših sosedov kohezivna moč, ki veže različne narode v avstrijski monarhiji, spoznanje, da je nadaljnji obstoj države odvisen od spoštovanja načela o vzajemnem spoštovanju narodne individualnosti, in pravilno gledanje na vlogo, ki naj bi jo imeli južnoslovanski narodi pri reševanju vzhodnega vprašanja, vse to lahko prepoznamo že v Kopitarjevem delu. Kopitarjeve ideje res niso sistematično podane na enem mestu, temveč so eksplicitne v posameznostih in implicitno navzoče v celotni njegovi praksi. Omenjene ideje so bile izraz liberalne buržoazije. Za njihovo razumevanje so družbeni motivi, ki so jih povzročili, celo manj

pomembni, odločilnega pomena pa je, da je bil avstroslavistični koncept v prvi polovici XIX. stoletja sploh edina mogoča slovenska politika. Avstroslavizem je bil v času neposredne nevarnosti pred zedinjenjem Nemčije in pred dejstvom, da obstaja številčno močna nemška manjšina v slovanskih deželah, dejansko ravnotežje, ki je edino vzpostavljalo in držalo elastično stabilnost države. Ilirsko geslo *aula est pro nobis!* je imelo določen pomen, medtem ko je naslov že arhaične knjige P. W. Hörnigka *Österreich über alles, wenn es nur will* (iz leta 1684), ki ga je Kopitar navedel v citiranem pismu Zoisu (25. aprila 1810), imel privlačno moč, saj je gibala kulturnopolitične procese pri slovanskih narodih. Z idejo avstroslavizma so povezana imena, kakor so J. Drašković, P. J. Šafárik, J. Kollár, Fr. Palacký, L. Štúr, K. Havliček-Borovski; to priča, da ne gre zgolj za časovno omejen taktičen program, temveč za dolgoročno koncepcijo, ki je imela v svojem času strateški pomen. Najboljši zgled za to je program Zedinjene Slovenije iz 1848. leta, ki je v poglavitnem sprejel Kopitarjeve premise.

II. URESNIČEVANJE ZAMISLI MED JUŽNIMI SLOVANI

Ozemlje, ki so ga naseljevale etnične skupine s srbohrvaškim jezikom, je bilo prizorišče zapletov med različnimi civilizacijami in veroizpovedmi. Lingvistično enoten jezik je za pisanje uporabljal vrsto nasprotujočih si pisnih sistemov, to pa je prav kompliciralo že tako težaven položaj.

Za kulturnozgodovinsko resničnost Srbov je imela daljnosežen pomen prošnja metropolita Mojsija Petrovića ruskemu carju Petru Velikemu, da pošlje učitelje, ki naj bi poučevali srbsko mladino in usposabljali srbsko cerkev za boj zoper politični pritisk iz avstrijske prestolnice. Prihod ruskega učitelja Maksima Suvorova leta 1725 (in kasneje še Emanuila Kozačinskega) je pomenil, da se začenja odpor nemški ekspanziji, ki jo je podpirala rimska Cerkev; ta odpor se je naslonil na moč pravoslavne »matere« Rusije. Nagibi, ki so vodili metropolita, so imeli povsem realno podlago. Avstrijska vlada je med Srbi poskušala z unijatstvom, z njim je sicer imela nekaj uspehov predvsem pri srbskem življu na Hrvaškem, večina pa je v tem videla dejanje, ki prinaša nesrečo in je za etnično skupino sramotno. Za boj zoper to nevarnost je bilo treba dobiti izobraženo duhovščino, te pa ni bilo, ker oblast ni dovoljevala odpiranja šol. Vse do leta 1770 pa ni bila odobrena tudi srbska tiskarna. Avstrijska oblast je s takšno zaporo menila prizadeti srbsko pravoslavno Cerkev in pomagati uniji, nasledek pritiska pa je bil, da se je srbski živelj praviloma odvrčal od Dunaja in hitel pod zaščito Rusije. Ta je dala učitelje in knjige, največ pa je pomenila moralna pomoč »velikega brata« v boju za pravoslavje.

Opisano dogajanje je imelo posledice za jezikovni položaj. Ruske knjige in učitelji so prinašali s sabo v domovini uveljavljeno redakcijo cerkvene slovanščine (rusko-slovanski jezik), ki so jo Srbi sprejemali kot izviren cerkvenoslovanski govor. Redakcija je osvojila šolo, prodrla v cerkvene knjige, kar brž pa tudi v posvetno književnost (npr. H. Žefarović, *Stematografija*, 1741).

Sprejem rusko-slovanske redakcije je povzročil med Srbi nadaljnje jezikovne premene. Po analogiji v tvorbi rusko-slovanskega jezika (mešanje cerkvenoslovanskih in ruskih jezikovnih sestavin) je bilo vzpostavljeno enako razmerje tudi med cerkvenoslovansko podlago in živim govorom

srbskega življa; konec XVIII. in začetek XIX. stoletja je zato v znamenju tako imenovanega slavenosrbskega jezika. Nastanek tega jezikovnega medija je bil povezan z nekaterimi družbenimi in politično-psihološkimi premenami v takratni srbski družbi. Najbolj odločilen je bil pojav srbskega meščanstva; med njimi je pravoslavje začelo izgubljeni etnično in ontološko identifikacijo. Vzporedno s tem se je spreminjalo razmerje do Dunaja, saj je prav v tem času pokazal nekaj več sluha za življenjsko resničnost Srbov. Zlasti jožefinizem je tudi sèm prinesel duhovno razsvetljevanje in ekonomsko rast, tolerančni patent pa je omejil moč katoliške Cerkve. S tem je bila odstranjena nevarnost unije, leta 1770 je bilo odobreno tiskanje srbskih knjig, za mladino pa ni bilo več zaprek, da študira na nemških vseučiliščih. Srbska kultura je začela opaziti vrednost zahodnoevropskih književnosti. Dositej Obradović je s presaditvijo evropske razsvetljenske miselnosti v srbsko resničnost posredno spodkopal veljavo cerkvenoslovanskega jezika, po letu 1782 pa sta meščanski govor (slavenosrbski) in cirilica tudi z dvora sprejeta kot realnost, ki jo narekuje zgodovinski razvoj in vsakdanja praksa.

Na začetku XIX. stoletja, ko je Kopitar začel premišljevati o kulturno-zgodovinskem razvoju južnih Slovanov, je bila srbska jezikovno-kulturna resničnost naslednja: cerkvenoslovanska redakcija in rusko-slovanski jezik sta premaknjena na stranski tir. Jačanje meščanstva je namreč onemogočalo privilegirano sredstvo sporazumevanja, izobrazba je zmanjševala pomen Cerkve, ki je bila nosilka obeh jezikovnih medijev. Kljub temu je še vedno obstajala diglosija. Narodni jezik in slavenosrščina sta bila dva po funkciji različna jezikovna tipa, kar je skupaj s socialnopolitičnimi in ekonomskimi razlogi ustvarjalo nejasen položaj in vse bolj odločno zahtevalo spremembe, na podlagi katerih bo lahko živel srbska kultura v prihodnosti.

Položaj med Hrvati ni bil jezikovno toliko zapleten, morili pa so jih drugačni problemi. Ti so izvirali iz teritorialne razbitosti knjižnega jezika in tudi književnosti. Hrvaške književnosti v pravem pomenu besede ni bilo, obstajalo pa je kajkavsko, slavonsko, bunjevsko, dalmatinsko in dubrovniško slovstvo. Pokrajinska zasnova književnega ustvarjanja je imela regionalistično-provincialne tematične razsežnosti, vsaka pa je bila zasnovana tudi na svojem tipu književnega jezika. To kulturnozgodovinsko dejstvo je bilo nasledek zgodovinskih razmer, njegovo poglavitno znamenje je bilo v pomanjkanju skupne narodne zavesti. Večji del današnjega hrvaškega etničnega ozemlja se je sicer podrejal etniku Hrvat – hrvatski, večina vzhodnih predelov (Bačka, Baranja, Slavonija, deli Bosne in Dubrovniško primorje) pa je ostajala pri regionalni zavesti. Gibanje, ki je želelo kakršnokoli etnično konsolidacijo, je moralo premagati jezikovne razločke in predlagati prerodna gesla, ki bi povzročila »natjecanje u krajevima za koje nije bilo u početku jasno hoće li se okupiti oko ove ili one nacionalne jezgre« (D. Brozović).

Različne jezikovne tendence so obstajale tudi pri Slovencih. XVIII. stoletje je slovenski pisani besedi postavilo nove zahteve. Jezik je – poleg rabe v cerkvi in za cerkev – osvajal javno življenje (prevajanje uradnih listin in odlokov) ter doživljal vse večji razmah v raznih knjižnih panogah. Pismenstvo se je širilo in je zavzelo ne le kranjsko različico, marveč tudi koroško, vzhodnoštajersko in prekmursko. V takšnih razmerah tradicionalni reformacijski tip knjižnega jezika ni imel več dovolj kohezivnih moči. Predvsem je bil premalo v zavesti, saj ga je predstavljal edino lekcionar v

raznih izdajah. Razne slovenske pokrajine so bile usmerjene v različne kulturne atmosfere, upravno ločene ena od druge, terezijanske in jožefinske reforme pa so z upoštevanjem lokalnega idioma prav tako razbijale jezikovno enotnost. Na Koroškem je bilo nagibanje k središču nekoliko večje, vendar sredi stoletja vizija jezikovne tradicije že ni več obsegala ne Prekmurja ne Štajerske, v kateri se je še posebej razvila močna pokrajinska zavest.

Centrifugalne jezikovne težnje je skušal ustaviti Marko Pohlin, ki je s svojo gramatiko (1768) obnovil tradicijo, knjižno normo pa želel približati olikani govoric ljubljanskih meščanov. Ta poskus ni imel za sabo ne subjektivnih ne objektivnih sil, ki bi mu bile pomagale doseči namen. Po svojem bistvu je bil preveč »kranjski«, kar je izzvalo odpor. Pri slovnicih je Pohlin naletel na negodovanje, ker je v nasprotju s časovnimi tendencami, ki so želele knjižni jezik približati širokim plastem naroda, slovnico normo iskal pri meščanih. Prav Kopitar je bil tisti, ki je zavrnil urbano sredino kot kriterij jezikovne norme: »Ne ugovarjajte, da se vendar tudi po mestih kranjski govori! Saj to je, kar nas navdaja s tožbo: Trubarjev lebn, lebat, špiža, štritati, hudobo tribati, šenkinga, folk itd. itd. so take cvetke iz mestne kranjščine, in če tudi novi pisatelji namesto teh jemljejo domače rože, vendarle pleto venec po nemško. Ali da ne govorim v podobi: to mestno rezanico poslušaj prihodnji pisatelj v času svojega mladostnega izobraževanja; ko so se mu v šolah misli prilagodile nemškim potom, mu skoraj lahko odpustimo, če je zadovoljen, da v njegovem kranjskem delu le ni kake nemške besede, za kranjsko skladnjo pa niti ne sluti, da obstaja.« Vizijo, kako naj bi nastal čisti slovenski knjižni jezik, je Kopitar podal takole: »Pogostnejše občevanje naših kranjskih pisateljev s kmetom, izbira latinsko pisanih del za prevajanje namesto nemških, berilo v takih jezikih, ki o Nemčiji ne morejo ničesar vedeti, popoln, toda kritičen in predvsem zvest slovar in – namesto vsega tega – stalna katedra kranjskega jezika pri bogoslovcih – bi bila zanesljiva sredstva zoper zlo. Stolica bi razširila v vsem učiteljstvu tisto navdušenje za lep slovanski jezik, ki doslej vnema le posamezne ljubitelje; ob pomoči takih učencev, ki so zaradi svojega poklica porazdeljeni po vsej deželi, bi kranjski sestavljevec slovarja zajel ves jezikovni zaklad kot z mrežo, in nobena beseda, nobena rečenica mu ne bi ušla!«

Razčlenitev poglavitnih dejstev, ki so določala kulturni in jezikovni položaj južnih Slovanov na začetku XIX. stoletja, razkriva protislovno problematiko, v kateri ni bilo lahko videti rešne poti. Na celotnem ozemlju je vladala gospodarska in kulturna zaostalost, nerazčlenjena družbena struktura ni dovoljevala naglega razvoja, ta pa je bil oviran še s politično nesvobodo. Ob zunanjih razlogih so južne Slovane trli še notranji, ki so se kazali v nerešenih vprašanih fundamentalne narave. Enakopravna udeležba v dobrinah civilizacije in kulture je narekovala premagovanje etnične razbitosti, nastanek struktur, ki bi postale nosilec moderne družbe in naroda, predvsem pa razvit občutek o lastni etnični identiteti. Južni Slovani so bili večidel nedržavni, zato je kultura prevzela tudi vlogo politike. V središču pozornosti se je pojavil narodni jezik, okoli njega se plete zgodovinska usoda južnih Slovanov skoraj vso prvo polovico XIX. stoletja. Od te premise se je začela tudi Kopitarjeva zamisel o poteh kulturnozgodovinskega razvoja na Balkanu.

Kopitar je svojo zamisel najbolj razodel v urejanju srbskih jezikovno-

kulturnih vprašanj, ko se mu je posrečilo pridobiti za sodelavca Vuka Stefanovića Karadžića (1787–1864). Ta je s svojim delom, ki so ga sestavljali slovnica (1814), besednjak (1818), zbirka narodnih pesmi (1814 in 1815) ter prevod Svetega pisma (1847), najpopolneje uresničil Kopitarjev koncept. Dunajski cenzor se je v sestavku *Serbische Volkslieder* zadovoljno oddahnil, to svoje zadovoljstvo pa je oprl prav na omenjene objave, s katerimi je bilo mogoče srbsko kulturo mirno prepustiti njeni imanentni življenjski moči. Najprej je povzdignil slovnico in slovar, ki naj rabita, »dass man die Jugend sogar von der Wiege an zur Reinigkeit der Sprache führen müsse«. O prevodu biblije je pisal v korespondenci: ». . . et qui, quant à la pureté de la langue serbienne, feroit une traduction sans exemple encore parmi les peuples«. Zbirko ljudskih pesmi je pozdravil kot epohalno dejanje, s katerim ni le predstavljeno gradivo, ki ga noben drug narod nima v večjem številu in lepoti, temveč je podana tudi resnična podoba srbstva (»echte Serbität«) in njegove imanence (»aus dessen Geist und Gemüthe«). Na tradicionalno slovstvo se je poleg tega vezal še en problem, ki je bistven za Kopitarjev idejnoestetški nazor. Pisal je: »Die serbische Poesie ist eben so plastisch, wie Homer, und nicht leicht wird seiner Zeit der serbische Künstler über Kostum seiner Nationalgemälde verlegen seyn dürfen.«³ Model starogrške književnosti mu je bil pred očmi za vse Slovane, saj je menil, da njihovi jeziki povsem ustrezajo grškim verzifikacijskim načelom. To mnenje je kasneje raztegnil še na romanske osnove in s posebnim veseljem sporočil znanstvenemu svetu, da so tudi med Srbi začeli gojiti sonet. Iz istih razlogov je hvalil prizadevanje L. Mušickega in zlasti njegove, po klasičnem zgledu strukturirane ode.

S Karadžićem je imel Kopitar še drugačne načrte. Prav Kopitar je Vuka usmerjal k reformi srbskega jezika in pravopisa, po vsej verjetnosti pa je vplival tudi na njegov izbor. Že 1811. leta je namreč razglašal mišljenje Žige Popovića, da je jezik v takratni Bosni »die reinste, die artigste und die zierlichste unter allen sowohl slavischen als wendischen«;⁴ s tem je bila že navržena ideja o štokavski jezikovni normi. Kopitar je imel z naglašanjem te ideje svoje načrte. Ko se je zavzemal za ustanovitev starocerkvenoslovanske katedre na Dunaju, je to zamisel povezoval s tekmovanjem z Rusi. Leta 1810 je v isti zvezi napravil opazko o srbskih beguncih, ki beže pred Turki v Avstrijo in »nach einem Beweise von liebvoller Würdigung dessen, was ihnen das theuerste ist, ihrer heiligen Sprache, erst der leiblichen Wohltaten der österreichischen Oberherrschaft doppelt froh werden würden«.⁵ Prepričevanje Srbov o potrebi živega narodnega jezika v književnosti je imelo potemtakem namen, da ta narod jezikovno in kulturno loči od ruskega vpliva. To vizijo je Kopitar nedvoumno izpovedal v cenzorskem poročilu dunajski policiji. V obširnem pismenem izdelku o Vukovi reformi je zapisal, da je za Avstrijo politično izredno ustrezna, »indem sie die österreichischen und türkischen Serbier von den Russen abzieht, dadurch, dass sie ihnen eine eigene Literatur in ihrer geliebten Muttersprache gibt, die sie anderseits den katholischen Illyriern anschliesst, die eben die Sprache reden und schreiben – nur mit lateinischen Buchstaben (tant bien que mal), während

³ Srbsko pesništvo je prav tako plastično kot Homerovo; srbski umetnik se v doglednem času preprosto ne bo mogel odtrgati od oblik narodnega duha.

⁴ najbolj čist civiliziran in lep tako med slovanskimi kakor južnoslovanskimi

⁵ bodo šele po ugotovljenem ugodnem vrednotenju tistega, kar jim je najdražje, njihovega svetega jezika, dvojno veseli telesnih dobrin, ki jih jim omogoča avstrijska oblast.

Vuk's reformierte cyrillische Orthographie ihrem Zwecke besser entspricht und eben deswegen von den Russomanen verfolgt wird.«⁶

Kopitar je z Vukom med Srbi izvedel program, ki si ga je bil zamislil za vse južne Slovane. Nad to akcijo, ki je imela obilo sovražnikov med privrženci tradicije, je v pravem pomenu besede bedel. Pomagal je Karadžiću iskati leksične ekvivalente in v prvo izdajo besednjaka vnesel tudi slovenske pomene. Poskrbel je za Vukovo uveljavitev v Evropi in prvi utrl tradicionalni pesmi srbohrvaškega jezikovnega izraza pot v Evropo. Kopitar ni le opozarjal nanjo in pisal o njej, marveč je sodeloval pri prevajanju ali sam prevajal; pri tem je pokazal izreden čut za stilistične tančine. Razmerje med njim in Vukom je več kot samo relacija mentorja in učenca; gre za pobudništvo, ki je duhovna akcija in samostojna kulturna vrednota, katera spada v središče literarnega zgodovinopisja v tej dobi.

Čeprav je Karadžićeva reforma (od cerkvenoslovanskih elementov očiščeni narodni jezik, fonološko pravopisno načelo in jekavski tip štokavščine) spočeta v Kopitarjevi glavi, so bile njene dejanske zgodovinske razsežnosti daljnosežnejše od zamisli duhovnega očeta. Z rešitvijo kulturološko temeljnih vprašanj je ta reforma učvrstila položaj srbstva v sodobni Evropi in mu odprla pot v udeležbo pri udejstvovanju in izkoriščanju novoveških duhovnih dobrin. S tem je prvobitno kulturno dejanje preraslo svojo osnovo, postalo socialno in politično ter s tem začelo novo stran v novejši srbski zgodovini.

Kljub zgodovinskim podlagam, ki so teoretično dovoljevale, da se Kopitarjeva zasnova prime, se je kulturno gibanje na Hrvaškem obrnilo v drugačno smer. Hrvaške pokrajine so bile mnogo bolj izpostavljene zunanjim pritiskom, med njimi sta bili nevarni in težki germanizacija ter madžarizacija. Nemški in madžarski jezik sta imela na primer v Zagrebu in drugod takšno veljavo, da je imela celo obramba latinščine v vlogi uradnega jezika pomen narodnostne zaščite. Na začetku XIX. stoletja se je povečala ekonomska moč Zagreba, mesto se je čutilo poklicano, da postane kulturno žarišče hrvatskih pokrajin, na poti do tega pa mu je stalo nasproti nekaj ovir. Zunaj njegovega vpliva so bile Vojna krajina, Istra in Dalmacija, celo slavonske provincialne županije so imele poseben položaj in so bile tesneje povezane z Madžarsko. Upravnopolitičnemu razlogu se je pridružil jezikovno-kulturni; Zagreb je bil središče kajkavskega idioma in kajkavske književnosti, to pa je bilo vsekakor ovira za integracijo vseh hrvaških pokrajin. Na politično zedinjenje še ni bilo upati, zato so se vsi naporii osredotočili na problem kulturne enotnosti. Takšno enotnost je bilo mogoče doseči z vzpostavitvijo enotnega knjižnega jezika. Ivan Derkos je 1842 predlagal diasistem, ki naj bi nastal iz sestavin vseh narečij, istega leta pa je grof Janko Drašković že formuliral zahtevo po političnem zedinjenju Ilirskih Slavjanah in spregovoril o njihovi skupni literaturi, ki naj bi si za svoj izraz prisvojila štokavščino. Ta jezikovni standard je leta 1836 v svojo *Danico* uvedel Ljudevit Gaj, kar je bil dokončen razkol s tradicijo in začetek novih problemov.

⁶ in sicer, da avstrijske ter turške Srbe odtegne od Rusov, s tem, da jim da lastno književnost v njihovi dragi materinščini; le-ta jih, po drugi strani, povezuje s katoliškimi Iliri, kateri govore in pišejo isti jezik – le da z latinskimi črkami (toliko bolje kot slabše) – čeprav Vukova reformirana cirilska ortografija bolje ustreza svojemumu namenu ter jo prav zato Rusomani preganjajo.

Omenjeni dogodki že spadajo v ilirizem, ki je južnoslovanska izvedba Kollárjeve panslavistične zamisli (*O literárnej vzajomnosti*, 1837). Največji dosežek tega gibanja je bil združitev vseh ilirskih (južnih) Slovanov »med Skadrom (Skutari), Varnom in Beljakom (Villach)«. Resničnost je to vizijo spametovala. Ideja se med Bolgari sploh ni prijela, od Slovencev sta zanjo pokazali določeno zanimanje Štajerska in Koroška, Srbi pa so v tem času dosegli svojo politično in kulturno konsolidacijo. Prevzem štokavščine in ilirskega etnika je v takih okoliščinah rabil predvsem graditvi hrvaške narodne enotnosti, ki je zares začela izpolnjevati tudi dotlej še mrtve predele.

Razvoj dogodkov na Hrvaškem je Kopitarja privedel do obupa. Po njegovi zamisli začeta prestrukturacija jezikovnokulturnega razvoja južnih Slovanov, ki se je tako lepo udejanila pri Srbih, se je zrušila ob pojavu hrvaške narodnostne konsolidacije. Zato je s pravo polemično zagrizenostjo zavračal ilirsko zamisel, v Ljudevitu Gaju in ilircih pa je videl gorečnejše, ki jih navdihuje slepa želja po oblasti nad drugimi in so zato pripravljeni nenormalno trgati jezikovni razvoj. Leta 1839 je Kopitar ostro obsodil jezikovno približevanje dubrovniškemu izraznemu standardu (štokavščini) in obžaloval opuščanje kajkavščine. Ta odpor je razumljiv, saj je izhajal iz karantansko-panonske sestavine Kopitarjevega koncepta, ki se je s prakso ilircev začela razodevati kot utopija.

Polemika z jezikovnokulturno resničnostjo na Hrvaškem je Kopitarja vodila še dalje: »Temu torej novejšemu narečju kakšnih štirih milijonov so ti baroni namenili novo hrano – na vsaki strani po dva milijona Panoncev in Bolgarov; vendar ali ne bi ti, če bi že hoteli seči po istem bojnem pravu, laže sami pogoltnili srednjega sovražnika, saj bi bile sicer na obeh straneh enake sile, naš položaj pa boljši, zakaj oni bi se bojevali za oblast, mi pa za prostost. Ker pa so ljudje, bodo rajši rabili človeško pravo, to je, da ne delajo krivice, pa je tudi ne trpijo. Ali naj se torej ti novatorji naučijo posameznih jezikov ali pa naj pustijo misel, da nam bodo dajali nauke. Vsak izmed nas naj samo zvesto opravlja svojo službo . . . še naprej uporabljamo ne samo doma, marveč tudi na javnem mestu vsak svoje domače narečje (to, ki je ne samo posameznim najbolj primerno, ampak tudi vsakemu najlažje, ker je naravno in najbolj ljubo, ker je pač domače): Kranjec kranjsko, provincialni Hrvat provincialno, vojaški vojaško, Dalmatincev dalmatinsko, Dubrovčan dubrovniško, Srb srbsko in še Slavonec slavonsko . . . Bodi, kar si, pa nič več! Svoj jezik naj bo vsakemu najlepši, svojega naj vsak toplo goji, in če morda pozna druge tuje, najrajši starega grškega in latinskega, naj primerja svojega gojenca z njima in naj tega uči, da bi tekmovalca če že ne prekosal, pa vsaj dosegel . . .

Tukaj napnimo moči, naj majhni smo ali veliki, da *Domovini* ljubo in nam bo življenje povšeči.

Za drugo in prihodnje bo poskrbel samo BOG, ki skrbi za vse in daje venec plačila zaslužnemu, ko se je bojeval po postavi (2 Tim, 2, 5). In zadosti po postavi so se, če se ne motimo, že tri stoletja bojevali na priliko naši *Slovenci*, odkar so v svoj jezik kar se da preprosto preložili celoten zbornik Svetega pisma; srečnejše in s prav veselimi napovedmi se zdaj bojujejo pravoslavni Srbi; vendar mi ne zavidamo latinskim (katoliškim) Srbom, Dubrovčanom in Dalmatincem ne stare slave ne današnjega priznanja; po pravici pa nas boli, da zapuščajo, dajaje s tem najbolj žalosten zgled, provincialno Hrvatsko, ki ji je glavno mesto Zagreb, ne samo njeni sinovi,

ki rajši nosijo les v dubrovniški gozd . . . kakor da bi pohiteli na pomoč ubogi domovini, ampak da zapeljujejo ti gozdni favni tudi hčere v isto brezbožnost. Vsekakor bo slavil zmago, kdorkoli se je bojeval po postavi . . .«

Obširnejši navedek je utemeljen z vsebino, ki je zadnji celovit izraz Kopitarjevega koncepta o problematiki južnih Slovanov. Iz njega odsevata predromantična metafizika jezika in organičnost rasti neke etnične enote, na prvem mestu pa je bolečina, ker so tudi kajkavci sprejeli Gajev program in s tem onemogočili združitev s Slovenci. S stisnjenimi usti je Kopitar posredno priznal polom enega dela zamisli, v skladu s svojo pripadnostjo predromantični mentaliteti pa se je tolažil z eshatološko vizijo zgodovine, ki naj bi samodejno privedla do tistega, kar je najbolj razumno in smiselno.

Kopitarjev družbenopolitični položaj v takratni avstrijski strukturi je najbrž omogočal, da je prišel tudi do nekaterih skritih informacij, ki so se pokazale v zvezi z ilirizmom mnogo kasneje. Kulturna zgodovina je razkrila vrsto dejstev o Gajevih političnih mahinacijah in intrigah, med katerimi je na tem mestu odločilen tajni memorandum, ki ga je vodja ilirizma leta 1838 poslal ruskemu carju Nikolaju I. Gaj je v njem prosil za moralno in materialno podporo, za povračilo pa je ruskim oblastem obetal, da v njihovo korist razvname na slovenskem jugu odpor zoper Avstrijo. V besedilu je predlagal, da se Rusija takoj loti ustreznih akcij, pri čemer bi se okoristila z »že opravljenimi pripravami«. Z izgovorom boja zoper Turke naj bi nastal odpor »na odprti stezi Ilirije«; zanj je Gaj po lastnih besedah načrtno delal, se zanašal na pomoč črnogorskega vladike in na tej podlagi podal končni cilj svojega koraka – »podvreči se – v skladu z našimi skupnimi interesi – ruskemu žezlu in narediti formalni ruski fokus med ilirskimi Slovani«. Ni verjetno, da pod Metternichovim režimom take in podobne želje ne bi bile prišle do ušes tistih, ki so bili za to zainteresirani. S tem pa je Kopitar dobil en razlog več za svojo polemiko s Hrvati. Problem kajkavcev mu je spodbil karantansko-panonsko teorijo, ilirsko iskanje stikov z Rusi je bilo naperjeno zoper drugo njegovo poglavitno tezo: izločiti ruski vpliv z Balkana in zaokrožiti avstroslavistični koncept. Gaj je s svojo izvedbo ilirizma na Hrvaškem prizadel Kopitarjev koncept v njegovih koreninah, odtod polemična zagnanost in ostrina dunajskega cenzorja, ki je z njima branil svoj *opium proprium*.

Kopitarju pa niso povzročali težav le Hrvati, temveč tudi Slovenci. Razvoj njihovih jezikovnokulturnih in literarnih naporov se je v nekaterih poglavitnih zadevah že od prvih pojavov razsvetljske miselnosti sredi XVIII. stoletja skladal s Kopitarjevim konceptom. To ni nič čudnega, ker vemo, v kakšni genetični zvezi in odvisnosti je bil Kopitar od Žige Zoisa, ki je bil tvorec programa za slovensko kulturno življenje na prelomu XVIII. v XIX. stoletje. V času Kopitarjevih največjih prizadevanj, da uresniči svoj model (to je nekako do 1830. leta), je tudi na Slovenskem lahko odkril pojave, ki so govorili v njegov prid. Sam je prispeval slovnico (*Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, 1809, z letnico 1808), ki je ohranila znanstveno vrednost do današnjih dni; jezikovno podobo slovenščine iz te knjige niso mogli spremeniti – sicer pomembni – Kopitarjevi slovničarski sodobniki (npr. Vodnik 1811, Dajnko 1824, Metelko 1825 in Murko 1832). Leksikografija je bila prav tako deležna velikega prizadevanja, a je zaradi različnih vidikov in prakse v tem času ostala pri rokopijskih izdelavah. Biblija je obstajala v odličnem prevodu, ki

ga je spodbudil škof Karel Herberstein, v glavnem pa jezikovno zamislil Jurij Japelj (celota je izšla med 1784 in 1802). Kopitarju so Slovenci sledili tudi v poskusih, ki naj bi bili privedli do fonološko ustreznega črkopisa, vendar se je vizija o enotnem črkopisu, ki bi združeval vse Slovane, na Slovenskem razbila v hkratnost treh pisav (če ne upoštevamo Premkurcev, ki so ostali pri madžarskem črkopisu) – bohoričica, dajničica in metelčica. Zamotani problemi, ki so povzročili obilo hude krvi, so se uredili šele s prevzemom gajice (sredi štiridesetih let). V strukturi časa je bilo tudi zanimanje za ljudsko pesem. Neposredno spodbudo v tem smislu je za Kopitarja pomenilo pismo Dobrovskega s prošnjo, naj mu pošlje zanesljivo stare zglede slovenske pesniške tradicije. Odgovor, ki je sledil, je bil napravljen po takratnem znanju v Zoisovem krožku: »Nur einzelne Zeilen, Disticha, die wir vishe-Melodien nennen, von allerlei metris, auch gereimte, natürlichen meist erotischen Inhalts, gehen herum.«⁷ Značilno zoprvanje zoper erotično noto je zmagalo v edini relevantni objavi do 1830. leta (Peter Dajnko, *Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajerskem*, 1827), s tem letom je *Kranjska čbelica* bistveno spremenila razmerje do tradicionalnega ustvarjanja, to pa je omogočilo nastanek pomembnih zbirk (npr. Stanko Vraz, Emil Korytko, Andrej Smole).

Omenjeno dogajanje je bilo seveda kulturnozgodovinsko pomembno, ni pa pomenilo inovacije. Slovenski slovstveni razvoj do Kopitarja je bil bolj razsežen, kljub temu pa bi se bile ideje dunajskega cenzorja brez težav zakoreninile, da se ni hkrati pojavila romantična poezija velike umetniške vrednosti in Kopitarju različnih genetičnih izvirnov. V središču tega pomembnega dogajanja je bil teoretik Matija Čop, ustvarjalni dar najvišje stopnje pa je imel France Prešeren; oba sta Kopitarjevo dejavnost pomačnila na rob kulturnih prizadevanj. Čop je na primer pisal: »Abecedna čistost in slovniška pravilnost . . . nikakor še ne obsegata vse zgradbe jezika. Dokler je jezik namreč omejen samo na pojmovni svet preprostega kmeta, dokler še ne more izražati višjega življenja in znanstva, pač ne more zase zahtevati označbe kultiviranega jezika . . . Samo če se jezik polagoma uvaja v višje življenje in znanstvo, ga je mogoče pravilno graditi in dograditi. Prav tega pa manjka kranjskoslovenskemu jeziku v večji meri kakor kateremu koli drugemu slovanskemu . . .« Ti stavki so vrgli rokavico poglobitvi Kopitarjevi jezikovni premisi, z njimi je bila razkrita kvalitativno nova zamisel o vlogi jezikovnega standarda v nacionalni kulturi.

Podobno kvaliteten skok je pomenila tudi Prešernova poezija, saj je s svojo idejno-estetsko strukturo v največji meri motila Kopitarja. Njegovo razmerje do pesnika *Poezija* je najlažje označiti posredno. Ko je Kopitar ocenjeval grški prevod Rousseaujevega *Emila*, se je spraševal: »Mar je narod že dozorel za Rousseauja, ki se dviga zoper zlorabo nečesa, česar ne pozna iz rabe? Ali so paradoksalni spisi sploh za širše občinstvo? Mar ne bi bilo bolje, ko bi se Grki držali poučnih del svojih starih rojakov Platona in Aristotela?« Delovala je teza o ničelni stopnji in razvojni postopnosti, na podlagi katere se je zdel Prešernov tip poezije preuranjen ali vsaj zunaj tistih kulturnozgodovinskih namer, ki jih je imel Kopitar za takratni čas za odločilne. To je popolnoma jasno tudi izrekel na več mestih, ko je govoril o Čopu, ki ga je imel za poglobitnega krivca. Tako je na primer pisal: »Ein

⁷ Le posamezne vrstice, distihi, ki jih imenujemo viže-melodije, krožijo naokrog; so različnih metrov, tudi rimane, seveda največ erotične vsebine.

sehr gelehrter Zhop, dem die spanische und englische Litaratur tägliches Futter ist, auch in der polnischen wohl erfahren, nun Laibacher Bibliothekar, will alle diese Sachen in den Jahrbüchern anzeigen.«⁸ Ob priznanju učenosti pa se je pojavljala grenkoba: »Im Lande selbst wäre noch Vieles zu erforschen, aber der Sinn dafür fehlt leider ganz. Selbst Zhop (der vorigen Sommer badend ertrank) frass lieber englische Romane und spanische Romanzen dafür.«⁹ In kar mimogrede je za Čopov estetski nazor postal kriv Prešeren (»z. B. eines in slavicis discipuli mei Zhop, den ein von mir nicht genug gelobter Dichterling missbrauchte«). Ta *Dichterling* je seveda avtor *Sonetov nesreče*, s tem je Kopitar razodel, da mu nista všeč ne teorija ne praksa nastajajoče slovenske romantične književnosti. Mišljenja in ustvarjanja ni mogel prepovedati, kot cenzor pa je storil vse, da bi bistveno zmanjšal vpliv Čopove in Prešernove dejavnosti. Odtod so izvirali usodni zapleti s *Kranjsko čbelico*, tu pa so imele svoj izvir tudi nekatere druge epizode, ki so ovirale uveljavljanje Kopitarju nasprotnih kulturnopolitičnih teženj.

Matija Murko je ob priložnosti zapisal: »Prava književna zgodovina, ki kaže, kdo je ustvarjal nove ideje ali pa prinašal, širil in prikrajal tuje ter s tem vodil svojo dobo, mora Kopitarju posvetiti celo poglavje, ne samo pri Slovencih, ampak tudi pri Srbih in Hrvatih.« Razčlenitev poglavitnih idej njegove zamisli o kulturnem razvoju pri južnih Slovanih je okrepila in tudi dokazala navedeno tezo. Zgodovinske okoliščine so nanesele, da je Kopitar svojo zamisel v popolnosti lahko izvedel le pri Srbih. Z Vukom se mu je posrečila tudi predlagana metodologija, ki je vidna v zagovoru evolucije samostojnih etničnokulturnih izživljanj (slovnica, besednjak, tradicionalno slovstvo in prevod svetega pisma). Podobno zamisel je deloma prevzel in deloma začel tudi med Slovenci (sam je prispeval analitično-deskriptivno gramatiko), vendar je tu imel le delen uspeh. Skoraj hkrati sta se pojavili na Slovenskem romantična poezija velikih estetskih razsežnosti, na Hrvaškem pa se je začela emocionalna zgodovinska utopija ilirizma. Oba pojava sta bila dialektično nasprotje Kopitarjevi zamisli, zato se je z njima spustil v boj. Analiza Kopitarjevega razmerja do slovenske romantike in ilirizma, kakršen se je izoblikoval na Hrvaškem, razkriva, da se je Kopitar bojeval tako zoper panslavistično (ilirsko) evforijo kot zoper zatekanje v ozko pojmovano idejo jezikovne in kulturne individualizacije. Razčlenitev za to vprašanje relevantnih spisov razodeva zelo zanimive pobude, ki so Kopitarja vodile k opisani zamisli, hkrati pa se odgrinjajo tudi notranja protislovja, zaradi katerih se ni mogla uresničiti tako, kot je bila idealno zamišljena.

III. RECEPCIJA VUKOVIH NAČEL MED SLOVENCMI.

Fran Levstik (1831–1887) je v šestdesetih letih preteklega stoletja v nekem polemičnem sestavku zapisal tole: »Kdor ne vidi, v kako nevarnost pahnemo Slovence, ako jih nehamo narodno izobraževati v materinem

⁸ Zelo učeni Čop, ki sta mu španska in angleška književnost vsakodnevna hrana, razgledan tudi v poljski literaturi, sedaj ljubljanski bibliotekar, bo vse te stvari prikazal v Jahrbücher.

⁹ V deželi sami bi bilo še mnogo raziskavati, toda, žal, povsem manjka smisel za kaj takega. Celó Čop (v preteklem poletju se je med kopanjem utopil) je raje goital angleške romane in povrh še španske romance.

jeziku, brez katerega je nemogoča vsaka narodna omika, ta mora tajiti, kar dandanes trdi vesoljni svet, namreč vsak narod, sedeč na meji izobraženih sosedov, brez narodne zavesti, katera pa izvira šele iz narodne omike, v zadnjem času poleg vse narodne ravnopravnosti nima narodnega obstanka. Naj nam pade narod zbog naše nepremišljenosti še v globočjo duševno letargijo, kar se tiče narodne svesti, potem bodo imeli težko delo brez kakega uspeha vsi tisti naši pisatelji, ki bi ga zopet hoteli buditi . . . » V navedku sta dve poglobitni misli. Avtor najprej ugotavlja, da je slovenski narod v duševni letarji. S to ugotovitvijo Levstik misli na tisto psihično in moralno krizo, ki je zajela slovensko kulturo po izjalovljenih upih v 1848. letu. Ta kriza je izpričana z mnogimi individualnimi usodami in številnimi izpovedmi sodobnikov, kar razodeva njeno intenzivnost in širino. Levstik se zaveda nevarnosti, do katerih v takšnem položaju lahko pride, zato govori o ukrepah, ki naj bi ustavile omenjeno letargijo, kar je druga miselna prvina navedenega odlomka. Po njegovem kulturni delavci prevzemajo nalogo, da vzgajajo narod v materinem jeziku. Materin jezik postane v tem konceptu izvir narodne vzgoje, od nje je odvisna narodna zavest, ta pa je spet osnovni pogoj kakršnegakoli etničnega obstoja.

Levstik brani tezo o etnični in kulturni enotnosti Slovencev; podlaga te enotnosti je jezik, ki tako postaja najbolj relevanten dejavnik za formiranje etnične kulture in civilizacije. Jezik, ki je dobil tak pomen, ni katerikoli jezik, to odlično vlogo je prevzel samo tako imenovani narodni jezik (sociološko vzeto je to jezik kmeta), saj sta bila izobraženski in mestni idiom preveč odtujena od dejanske slovenske slovnične, s tem pa tudi od psihoetnične strukture. Načelo narodnega jezika ni samodejno vzpostavilo identitete med govorjeno in pisano besedo – to se je zgodilo med Srbi – kljub temu pa je združilo najširše plasti slovenskega prebivalstva v celost, iz katere so izvirali nadaljnji demokratični in socialni procesi, ki so imeli velike razsežnosti in daljnosežne posledice.

Ko je Levstik stopil v slovensko književnost, je imel pred sabo dogovorjen jezikovni okvir, ki ga je bilo treba izpolniti z določeno vsebino. Te vsebine ni bilo mogoče graditi na identiteti med pisano in govorjeno besedo (fonološko načelo), marveč na spoštovanju jezikovnega izročila in slovničnih zakonitosti (etimološko-zgodovinsko načelo). Načelo *piši, kot govoriš* so Slovenci spremenili v *piši, kot ustreza strukturi slovenskega jezika*, ki je ena od enot slovenskega sveta. Ta premisa je uvedla v jezikovno prakso t. i. slavizacijo, ki je zajela vsa poglavja gramatike. Etimologizacija, ta je bila logičen nasledek slavizacije, se je oprla predvsem na staro cerkveno slovanščino (tu je treba spomniti, da je bil Levstik privrženec panonske teorije), njena poglobitna naloga pa je bila, da slovenščino očisti tujih (neslovanskih) sestavin. Slavizacija, ki je bila skraja samo izraz težnje po jezikovni čistosti, se je kar brž srečala s purizmom. Ker je v Levstikovem konceptu, če uporabimo jezik sodobne filozofije, jezik hiša bivanja, sta ti dve težnji (slavizacija in etimologizacija) vgrajeni v temelje tiste kulturne reforme, ki jo je kot rešitev za Slovence predlagal prav avtor *Martina Krpana*.

Na podlagi opisanih miselnih procesov ni čudno, da so se Slovenci zavestno začeli približevati slovanskemu svetu. Levstik je že v *Popotovanju iz Litije do Čateža* (1858) zapisal tudi naslednje stavke: »Morda bi ne bilo odveč, ako se opomni pri tej priložnosti, da mi naj bi povesti ne skladali, kakor imajo navado vse duhovne hrane že presiti Francozje pa tudi Nemci z njimi.« V istem besedilu predlaga še tole: »Pesmi srbskega naroda nas bi naj

učile, kako se popisuje. Moral bi znati vsak slovenski pisatelj izmed vseh narečij najprvo ali vsaj tudi srbščino.« S tem stavkom je Levstik pokazal na prizadevanje, ki je bilo v slovenski književnosti navzoče že od štiridesetih let naprej, in sicer na prizadevanje, ki ga smemo zavestno imenovati recepcija načel kulturne reforme, ki jo je med Srbi izvedel Vuk.

Zanimivo je, da začetki procesa, ki ga Levstik imenuje duševna letargija, potekajo hkrati z recepcijo sestavin srbske kulturne (vukovske) reforme. Od 1848. leta namreč v slovenskih književnih časopisih zapažamo sistematično spremljanje najbolj značilnih posebnosti srbskega kulturnega in književnega življenja. Informacije se tičejo biografskih podatkov o Vuku Karadžiću, njegovih objav, med Slovenci jih je spremljala precejšnja pozornost in so imele sorazmerno veliko prodajo (samo na novo izdajo slovarja iz 1852. leta se je naročilo kar trideset Slovencev), poskušale pa so dati tudi kratko oceno o pomenu srbske kulturne reforme. Vzporedno s tem je raslo število prevedenih srbskih ljudskih pesmi (največ sta jih ponašila Fr. Cegnar in J. Kobè), hkrati s prevajanjem pa je bila uveljavljena praksa, da ustrezne tekste objavljajo tudi v izvorniku (tu je treba omeniti imena, kakor so: A. Einspieler, A. Janežič, M. Majar, I. Macun, I. Navratil in drugi). Vse to govori o tem, da je med Slovenci zraslo število tistih, ki so znali srbohrvaščino. Ne bo odveč, če v tej zvezi opozorimo na notico, ki jo je 1851 objavil *Ljubljanski časnik*; v njej je poročilo, da gimnazijci v Celovcu bero in prevajajo Vukov *Novi zavjet*, kakor da so »rojeni Rusi ali Srbi«.

Recepcija, o kateri govorimo, je bila spočetka omejena na posredovanje folklornega gradiva, na informacije o Vuku in njegovem delu. Spremljala jo je posebna idejna usmerjenost, to pa razkriva, da je bil omenjeni proces vseskozi vklopljen v slovenski kulturni kontekst. Za takratno slovensko kulturno zavest je bilo odločilno že to, da je domače tradicionalno slovstvo večidel lirsko (lirskoepsko), medtem ko je pri Srbih in Hrvatih epska obravnava v središču ustvarjalnega prijema. Tradicionalno slovstvo srbohrvaškega jezikovnega izraza so primerjali s starogrško epiko, s tem pa so ga prištevali – po mišljenju takratnih estotov – v sam vrh besedne umetnosti. Tradicionalno srbsko pesništvo je tako postalo ne samo estetski ideal, temveč tudi model, po katerem naj bi se zgledovala sodobna slovenska književnost. I. Macun, ki je 1850. leta napisal poskus prve sistematične slovenske estetike, je razdelil poezijo na notranjo in zunanjo (delitev ustreza Schillerjevi sentimentalno-naivno, danes bi rekli subjektivno-objektivno), vendar je prvo omejil le na književnosti, ki imajo že visoko razvito in razčlenjeno estetsko življenje. Za Slovence je predlagal, da goje drugi tip: »Jaz mislim, da ne bo trebalo besed tratiti z dokazom, da je poezija objektivna mnogo višje cene od znotrajne; ker v teku vekov se menjajo mnenja ali misli o istem predmetu, predmet sam z bitnimi svojstvi pak stoji še nepremakljiv«. Srbsko tradicionalno pesništvo, ki je etnično čisto (ljudsko) in estetski lepo (naivno in objektivno), je postalo za slovenskega pesnika zakladnica vsebinskih celot, motivov in oblik pesniškega izraza, kakor so leksika, idiomatika, verzifikacijski obrazci, kompozicijske sheme in še mnogo podobnega. Ob pomanjkanju ustrezne domače tradicije Slovenci sprejemajo ljudsko pesem srbohrvaškega jezikovnega izraza, ta postane za neki čas odločilen dejavnik estetskega ustvarjanja v njihovem materinem jeziku.

Ko je Levstik 1858. leta v slovensko književnost prispeval svoja tri poglavitna dela (*Napake slovenskega pisanja*, *Popotovanje iz Litije do*

Čateža, Martin Krpan), je že lahko spoznal smeri književnega gibanja, ki so nastajale iz opisane usmeritve. Njegovo *Popotovanje* je inavguriralo folklorno smer v slovenski pripovedni prozi, ki je tematično vezana na dva vsebinska kompleksa. Prvi je izviral iz domačega tradicionalnega slovstva, ki je bilo v tej dobi predmet intenzivnega zanimanja. Drugi kompleks je izhajal iz kačičevsko-vukovskega srbohrvaškega izročila. Obe izročili je povezovalo prizadevanje, da »prijetni pogovor slovanskega naroda« postane »prijeten pogovor slavnega naroda«, kar je bilo pri Kačiču utemeljeno tudi filozofsko (pravi, da je »v naravi slehernega človeka, da želi svoj narod hvaliti, dvigati in poveličevati«). Slovani imajo v primeri z drugimi narodi svojo zgodovino le v tradicionalni ustvarjalnosti, njene obravnave, »četudi niso popolnoma resnične, je v vsaki vendarle dobro zrno resnice.« Tu so se odprla vrata zgodovinskim in psevdozgodovinskim temam iz slovanske preteklosti, z njimi se je prvotna folklorna smer slovenske književnosti vsebinsko razširila in obogatila (inspirativne pobude so prihajale zlasti iz del *Slave hči* in *Kraljedvorski rokopis*).

Levstikova inavguracija folklornih in zgodovinskih pobud je nastala iz prepričanja, da je tak tip literature dovolj prikladen in primeren za stopnjo najširšega knjižnega občinstva. Neposredno povezovanje in izhajanje iz folklornega izhodišča je imelo namen, da ustvari t. i. »narodno« umetnost. Doktrina narodne umetnosti sama po sebi postaja zaprti krog, katerega vsebina je pod nadzorstvom usmerjene misli. To dejstvo je najbolj vidno v Levstikovih formulacijah o tretjem tipu pripovedne proze; v njem ni več folkorne inspiracije, predmet oblikovanja je postala vsakdanost. Model takšne proze je Levstik našel v Ciglerjevi povesti *Sreča v nesreči* (1836) in v Goldsmithovem romanu *Župnik iz Wakefielda* (1766). Ciglerjeva povest mu je bila ljudsko delo zaradi svoje doživljajske avtentičnosti in moralno-didaktične razsvetljske idejnosti, medtem ko je Goldsmith (spomnimo se, da ga je kot *positivum* navajal tudi Vuk) zgled družbeno-vzgojnega romana; to pomeni, da ta angleški pisatelj v slovensko literarno misel prihaja v Herderjevi in Goethejevi interpretaciji, po kateri je osrednja osebnost duhovnik, ne pa Burchell. V takšni luči je literatura funkcija družbenih in narodnostnih vrednot. Levstik od kulture in umetnosti zahteva, da tematizirata le vrednote te vrste, s tem postaja književnost podobna pedagoškemu procesu, v katerem je vzgojna namera trdna in jasna.

Pedagoško-utilitarna koncepcija književnosti je imela še eno pomembno sestavino – kritiko kulture in literature. Človek, ki ustvarjanju vnaprej določa vsebinske meje in ima edino mogočo gibalno linijo v t. i. socialni uresničitvi književnosti, je sposoben, da ve, *kaj* naj književnost opisuje in *kako* naj oblikuje opisano. Razločevanju je Levstik posvetil obilo naporov; že v *Napakah* je emfatično pribil: »Kdor Slovincem dobro hoče, naj z mano reče: Bog živi kritiko!« Ta vzklik odpira prvo načelno polarizacijo in prinaša večjo književno napetost, kakršne slovenska kultura dotlej ni poznala. Za eno barikado so postavljeni tisti, ki Slovincem žele dobro, za drugo so se zvrstili oni, kateri jim – po logiki stvari – hočejo zlo. Konflikt je bil neizbežen, slovensko književno življenje se je dinamiziralo, že tu pa je treba poudariti, da se je konflikt uresničeval pretežno na ravni pragme, mnogo manj pa v teoretično čistih razpravljanjih.

Vsebina Levstikove kritične dejavnosti je bila v skladu z njegovo splošno koncepcijo kulture in književnosti. Pisal je: »Hočeš li biti pistelj, moraš najprvo jezik imeti, kolikor je mogoče, pod svojo oblastjo, moraš do

dobrega poznati narod – sicer je vse vpuhlo, kar pleteničič . . . « Praksa je pokazala, da se je ta kritika lahko obrnila v dve smeri. Prva je bila filološka, hotela je na vseh ravneh gramatične povedi najti slovenski model, kar pomeni, sklad s slovensko strukturo v nekem jeziku. Druga smer je sestavljena od razčlenbe vsebine s stališča njene ustreznosti sodobni narodni civilizaciji in kulturi, kakor ju je videl in si ju zamišljal Levstik. Ta kritika je bila aplikacija apriornih norm, ki so izvirale iz potreb socialne in narodne prebuje, zato je bila pogosto ne samo utilitaristična, marveč tudi dogmatična. Nastajala je iz kategorialne in kategorične ureditve kulturnih in literarnih gibanj, ki živi splet dogajanj žrtvuje strogi podrejenosti ideji, zato je spregledala empirično plat ustvarjalnega procesa, ki izvira iz primarnega relativizma bivanjskih položajev, pojavov, prijemov in prepričanj. Književna ideja naj bi bila po Levstiku vedno posredovana z neko splošno (objektivno) refleksijo. To načelo, ki ga je književna zgodovina poimenovala kot narodno-konstruktivno, se je z vso silo zagnalo zoper vse, kar je branilo tezo o ustvarjanju kot iskateljski svobodi. Levstikove polemike s sodobniki (od njih je poučen zgled nasprotje do pesnika takšnih vrednot, kakor je bil S. Jenko) so bile izrazito ideološke in prav zato v večini primerov estetsko neustrezne.

O stičnih točkah med Levstikom in Vukom torej ni treba razpletati na dolgo in široko. Že v prvih Vukovih delih je beseda *nacionalizmus*, torej pojem, ki je pozneje postal središčna sila njegovega prizadevanja. Čisti izraz te moči so bile za Vuka ljudske pesmi, ki so »sodržavale, a i sada u narodu prostom sodržavaju, negdašnje bitije srpsko i ime«. Umetna poezija naj bi se po njegovem razvijala »po vkusu i po načinu roda svoga«, kar pomeni, da bi naj nastajala predvsem iz tistih vsebinskih in oblikovnih pobud, ki jih vsebuje srbska tradicionalna, ne pa evropska sodobna literatura. Kasneje (1845 in 1849) je v Vukovem mišljenju nastala identifikacija pojmov narodni jezik in narodni duh, zato je razumljivo, da je pisecem iz Vojvodine zamerjal, ker so pozabili »srpski i misliti«. Vzporednosti med Vukom in Levstikom so očitne: oba menita, da je tradicionalno pesništvo izraz ljudskega (narodnega) duha, oba verjameta v regenerativno moč »narodne« poezije in oba sta prepričana, da je sodobna zahodna kultura za njune etnične sredine kulturološko neprikladna. Tudi Vukova kritiška praksa je imela predvsem dve območji: »U svakoj se knjizi gleda na dvije stvari: 1. na stvar o kojoj se piše, 2. na jezik kojim se piše.« Vukova strogost v filoloških vprašanjih je znana (»On mora paziti i na najmanje tankosti jezika, gramatike i štila . . .«), medtem ko so njegova pričakovanja v zvezi z vsebino razvidna iz stavka: »Iz toga svega moramo zaključiti da g. V. ne zna ni istorije, ni geografije, ni logike, ni poezije, ni retorike; niti zna šta je moral, ni stid, ni učtivost, niti poznaje karaktera naroda našega, ni ništa.« Filološki rigorizem in utilitaristično-dogmatične podlage Vukove kritiške prakse so popolnoma identične z Levstikovimi idejno-estetskimi osnovami.

Vprašanje o književnem razmerju med Levstikom in Vukom je na prvi pogled enostavno in lahko rešljivo. Iz biografskih podatkov vemo, da je Levstik obiskal Vuka na Dunaju (jeseni 1855), medtem ko citati ali parafraze Vukovih misli v Levstikovem delu nedvomno razodevajo, da je slovenski književnik poznal ustrezno gradivo iz prve roke. Zgodovinski razlogi kljub temu raziskovalcu nalagajo, da zavrne tezo o neposredni književni zvezi. Podrobna razčlenba idej in procesov govori za to, da je za navideznim paralelizmom Vuk-Levstik treba iskati skupno pobudo, ki jo je dal

J. Kopitar. Ta veliki slavist je že od 1809. leta razmišljal o sreči južnoslovenskih književnosti, ki so – po njegovem – v detinstvu, hkrati pa je za podobne kulturne in književne razmere branil tezo o organičnosti njihovega prihodnjega razvoja. V skladu s tem spoznanjem in pod vtisom Herderjevih premis o Slovanih je izdelal obsežen načrt za jezikovni, književni in kulturni razvoj pri južnih Slovanih. Ta načrt je obsegal vse elemente, o katerih je bil govor v našem razpravljanju; to pomeni, da ga je Kopitar zaradi posebnih okoliščin časa neposredno in v celoti uresničil v srbski kulturi s tem, da je dal Vuku iniciativo in mu določil smer. V slovenski kulturi so bile Kopitarjeve pobude v prvi polovici XIX. stoletja komaj kaj uresničene, ker se jim je postavila na pot romantična književnost pod Čopovim teoretičnim vodstvom in s prakso genialnega pesnika Fr. Prešerna. Zgodovinske okoliščine, v katerih se je znašel slovenski narod po 1848. letu, so bile razlog, da se je nekdanji književni substandard za nekaj časa spremenil v vladajočo književno normo. Pri tem poskusu je Levstik iskal podlago tudi v srbski kulturi, ali bolje, pri Vuku, ki je bil srbsko umetniško književnost v narodnem slogu do konca petdesetih let že privedel do dokončne zmage. Tako sta se na podobni nalogi našla dva Kopitarjeva učenca in jezikoslovna talenta. Razloček med enim in drugim je v tem, da je Vuk svojo nalogo povsem opravil, Levstikova zamisel pa je bila kar brž presežena. Slovenski kulturni resničnosti je kmalu postalo jasno, da ni mogoče trgati tradicije, ki sega do XVI. stoletja, še manj pa se je mogoče ograditi od kulturnih tokov v sodobni Evropi. Levstikov položaj je tako ostal zanimiva književnozgodovinska epizoda in poučen zgled za premislek o usodi aplikativnega in usmerjanega književnega ustvarjanja.

Vzporedno s tem je bilo Vukov odmev opaziti še na enem področju. Med Slovenci je bilo namreč tudi nekaj malodušnih, ki so se jezikovno hoteli nasloniti na srbohrvaščino, »slabokrvnost« slovenske književnosti pa zdraviti s priključitvijo na srbsko ustno pesništvo. Ko je J. Pajk 1864. leta začel s serijo *Jugoslovanska knjiga* in v njej kot prvo objavil *Izbrane narodne srbske pesmi*, je poudaril dve stvari: a) srbohrvaščina naj bi zamenjala ustrezno slavizacijsko iskanje po češčini, ruščini in stari cerkveni slovanščini, b) središčno mesto naj bi imela srbohrvaščina, ker so Srbi in Hrvati za Slovence naravno zaledje.

S tem je prvobitno samo kulturološka pobuda postala problem politične misli. V njenem okviru se je v drugi polovici XIX. stoletja živo zastavilo vprašanje jugoslovanstva in v zvezi s tem iradiacijskega središča, ki naj bi opravilo zedinjenje (Zagreb ali Beograd). To pa so že vprašanja, ki jih Vuk neposredno ni sprožil, pa tudi po svoji vsebini presegajo samo kulturološke razsežnosti, ker so eminenten problem politične zgodovine.